

ПЕРСОНАЛІ

ВЛАСЕНКО В.М, ВЛАСЕНКО В.В.

КОРИФЕЙ КООПЕРАТИВНОЇ СПРАВИ
(До 135-річчя від дня народження С.В.Бородаєвського)

С.В.Бородаєвський під час військової служби
у мінгрельському полку. Тифліс. 1895 р.

З-поміж теоретиків і практиків світового кооперативного руху кінця XIX - першої половини XX ст. помітне місце належить Сергію Васильовичу Бородаєвському. Свого часу він був відомим економістом, державним діячем, викладачем кількох вітчизняних і європейських вищих шкіл. За словами історика українського кооперативного руху І.Витановича, поруч із М.І.Туган-Барановським Бородаєвський був *"найбільш відомим у наукових колах і в міжнародному кооперативному світі"* дослідником кооперації¹.

На жаль, за радянських часів ім'я вченого було забуто. Його годі було шукати в радянських енциклопедіях. Це було пов'язано з тим, що вчений обіймав високі посади в Українській державі (1918 р.), УНР часів Директорії (1919 р.), майже чверть століття перебував в еміграції. Тому не дивно, що про нього писали переважно фахівці з української діаспори². З відродженням в СРСР кооперативного руху наприкінці 80-х - початку 90-х рр. російські автори посилаються на роботи Бородаєвського³. В деяких працях зазначалося, що роки життя Сергія Васильовича невідомі⁴. Наприкінці XX - початку XXI ст. посилюється інтерес до наукової спадщини кооператора з боку вітчизняних істориків, про що свідчать публікації у наукових збірниках і журналах⁵ та енциклопедичних виданнях⁶. В них йдеться переважно про діяльність

вченого на ниві кооперації в Росії й Україні, викладацьку роботу в українських вищих навчальних закладах у Чехословаччині у міжвоєнний період.

Майже недослідженими залишаються такі питання, як діяльність вченого на дипломатичній ниві, його творчий доробок як публіциста, пропагандиста кооперативної справи в еміграції. Зауважимо, що саме Бородаєвський підписав декілька міжнародних договорів від імені України, його праці друкувалися на сторінках періодичних видань Англії, Аргентини, Бельгії, Болгарії, Індії, Іспанії, Італії, Китаю, Королівства сербів, хорватів та словенців, Лагвії, Литви, Мексики, Німеччини, Польщі, Португалії, Румунії, США, Франції, Чехословаччини, Швейцарії. Тому у рік 135-літнього ювілею варто згадати основні віхи біографії вченого.

Бородаєвські, серед яких були запорозькі козаки, козацька старшина у XVII-XVIII ст., походили з Полтавщини. У Зіньківському повіті вони мали родинний маєток і 127 десятин землі. Батько майбутнього вченого Василь Йосипович, закінчивши Харківський університет, викладав арифметику і геометрію у школах та училищах Полтавської і Харківської губерній, був головою Охтирської повітової училищної ради, директором Корочевської вчительської семінарії, інспектором народних училищ Курської губернії⁷. Дядько майбутнього кооператора Іван Йосипович працював учителем у Сумському та Лебединському повітових училищах, був членом Лебединської повітової училищної ради⁸. Старший брат Сергія Васильовича Олександр наприкінці XIX - початку XX ст. близько 30 років був інспектором народних училищ Харківської губернії по Лебединському повіту. У 20-х рр. XX ст. продовжував працювати на педагогічній ниві на Лебединщині⁹.

Народився Сергій Васильович 28 серпня 1870 р. в родині титулярного радника Василя Йосиповича та Надії Василівни (у дівоцтві - Потаєва) Бородаєвських. Дитинство провів в атмосфері народних традицій, що зумовило його любов до рідної землі. Наприкінці 80-х років вступив на юридичний факультет Харківського університету. Під час навчання виявив здібності до наукової роботи. За конкурсну працю "*Вплив станового становища на цивільну правоздатність*" Сергій Васильович отримав престижну премію відомого юриста Зарудного. По закінченні університету та відбутті військової повинності у 1895 р. Бородаєвський розпочав свою діяльність за фахом в окружному суді м. Тифліс¹⁰. Проте вже наступного року переїхав до Петербурга, з яким пов'язано понад 20 років його життя. Саме там з'явилася його перша наукова робота "*Незаконнорожденные в крестьянской среде*" у журналі "*Русское богатство*" (1898, №10) Михайловського. Але зустріч з відомим кооператором Олександром Беретті змінила наукові пріоритети Сергія Васильовича. Він зацікавився кооперацією.

У столиці Бородаєвський обіймав різні посади у Міністерстві фінансів. Як його представник, брав активну участь у роботі Особливої наради щодо потреб сільськогосподарської промисловості під головуванням С.Ю.Вітте. Наслідком цього стали дві праці Бородаєвського про кредит і кооперацію, що були написані на основі матеріалів місцевих комітетів щодо потреб сільськогосподарської промисловості¹¹.

Деякий час Сергій Васильович працював у IX відділі інспекції Державного банку, який очолював О.О.Беретті, був старшим ревізором

Управління у справах дрібного кредиту, членом його Центрального Комітету. У 1909 р. перейшов до Міністерства торгівлі і промисловості, де згодом очолив департамент торгівлі¹². З приводу переходу на нову роботу Сергій Васильович отримав чимало листів, в яких одні дописувачі схвалювали його рішення, другі звинувачували у зраді інтересам кооперації. На ці закиди Бородаєвський відповів відкритим листом, в якому, зокрема, зазначалося, що той, хто зрозумів суть дрібного кредиту, хто добре засвоїв принципи кооперації, той не може не знайти у них один із могутніх засобів вирішення різноманітних економічних проблем. Сергій Васильович наголосив, що ніколи не зрадить ідеалам кооперації¹³. Про це свідчить його тривала робота у кооперативних організаціях.

Протягом 1900-1915 рр. він працював у Санкт-Петербурзькому (Петроградському) відділенні Комітету щодо сільських ощадно-позичкових і промислових товариств, яке виконувало функції наукового, організаційного і методичного центру з розвитку різних видів кооперації в Росії. Сергій Васильович був спочатку секретарем, а потім і головою (першого) відділу установ дрібного кредиту цієї організації. У 1908 р. його кандидатуру пропонували на посаду секретаря відділення, проте він не був обраний¹⁴.

Про плідну діяльність Бородаєвського у Петербурзькому відділенні Комітету щодо сільських ощадно-позичкових і промислових товариств свідчать його численні статті у друкованому органі цієї організації *“Вестник кооперации”*. Заходами відділення були видані такі праці вченого, як *“Как устроить мелкий кредит в городах”* (1907), *“Современное положение мелкого кредита в России”* (1909), *“Зернохранилища-элеваторы и кооперативный сбыт хлеба”* (1912) та інші. Але найбільш відомим і популярним серед кооператорів виданням відділення був *“Сборник по мелкому кредиту”*, складений С.В.Бородаєвським. Збірник витримав 6 видань. Він містив законодавчі акти щодо установ дрібного кредиту, типові (зразкові) статуту кооперативів, адміністративні розпорядження, операційні правила, сенатські рішення, практичні поради та вказівки. На загальних зборах відділення та засіданнях першого відділу обговорювалися актуальні проблеми кооперативного руху. Бородаєвський брав активну участь у них, робив доповіді. Так, у 1915 р. Сергій Васильович виголосив такі доповіді: *“Кредитна кооперація і сільськогосподарське машинобудування”*, *“Союзи установ дрібного кредиту”*, *“П’ятидесятиліття кредитної кооперації”*¹⁵. Бородаєвський прилучився і до надання інструкторської допомоги кооперативам, в тому числі й українським¹⁶.

Як представник Санкт-Петербурзького відділення Комітету, Бородаєвський брав участь у роботі міжнародних кооперативних з’їздів. Так, на I Міжнародному конгресі з питань народного кредиту, що відбувся у липні 1900 р. в Парижі, представниками від Росії були Олександр Беретті, Сергій Бородаєвський, Максим Ковалевський, Олександр Чупров та інші. На останньому засіданні конгресу була схвалена пропозиція сенатора Лурті висловити подяку Санкт-Петербурзькому відділенню Комітету щодо сільських ощадно-позичкових і промислових товариств за надані матеріали про розвиток кредитної кооперації в Росії, зокрема брошуру *“Credit populaire en Russie”*, написану Бородаєвським французькою мовою¹⁷.

Сергій Васильович був добре обізнаний з тенденціями розвитку кооперації у світі. З 1900 р. він майже щороку виїжджав за кордон з метою вивчення діяльності тамтешніх кооперативів, розвитку торгівлі і дрібної промисловості. Свої враження від подорожей він виклав у низці статей, надрукованих у журналах *“Вестник кооперации”*¹⁸, *“Вестник мелкого кредита”*¹⁹, *“Хроника учреждений мелкого кредита”*²⁰. Вийшли друком його праці *“Сельскохозяйственная кооперация в Германии”* (СПб., 1908) і *“Кооперация среди славян”* (СПб., 1912). У другій роботі Бородаєвський проаналізував процес розвитку кооперативного руху серед слов'янських народів, в тому числі й українців Східної Галичини і Північної Буковини. Одного разу після чергової поїздки до Австро-Угорщини на засіданні Слов'янського добродійного товариства у Петербурзі вчений виголосив доповідь про поширення кооперації в Галичині, довівши, що там активно діють лише українські кооперативи, спираючись на національно-громадську свідомість населення, а московфільські товариства ледве животіють. За такі висновки Сергія Васильовича мало не звинуватили у мазепинстві²¹. Зауважимо і те, що під час Першої балканської війни 1912-1913 рр. вчений був одним з організаторів збору коштів для болгар, які воювали проти османських завойовників²².

Бородаєвський брав активну участь у роботі всеросійських кооперативних і кустарних з'їздів, виступав на них з доповідями. Так, на З'їзді діячів дрібного кредиту, що відбувся у червні 1907 р. в Петербурзі, він був секретарем з'їзду і доповідав про необхідність створення Всеросійського банку дрібного кредиту²³, на I Всеросійському з'їзді представників кооперативних установ, що проходив 1908 р. в Москві, виступав про кооперативне законодавство, за створення союзів (спілок) кредитних кооперативів²⁴. На Всеросійському з'їзді діячів дрібного кредиту і сільськогосподарської кооперації (СПб., 1912) Бородаєвський очолював кредитну секцію²⁵. Він запропонував для розгляду *“Законопроект про кооперативні товариства”*. На кустарних з'їздах Сергій Васильович закликав земства і кооперативи до співпраці у справі підтримки кустарного виробництва і дрібної промисловості. Так, на II Всеросійському з'їзді діячів з кустарної промисловості, що відбувся в лютому 1910 р. у Петербурзі, вчений зробив доповіді *“Кустарна промисловість і земство”*, *“Кооперація серед кустарів”*. Він наголосив на необхідності прийняття нового кооперативного законодавства, сприяння земств утворенню союзів кооперативів, надання земськими касами кредиту виключно кооперативам, а не окремим особам²⁶. На III Всеросійському кустарному з'їзді (Москва, 1913 р.) виголосив ґрунтовну доповідь *“Кооперація, земство і кустарна промисловість”*. Сергій Васильович наполягав на більш планомірному сприянні кустарній промисловості з боку земств, особливо через земські каси дрібного кредиту або кредитні кооперативи, відкритті Центральної каси дрібного кредиту²⁷.

Бородаєвський підтримував близькі зв'язки з представниками столичної української громади, редакцією журналу *“Украинский вестник”*²⁸, допомагав українським кооператорам порадами. Кілька праць вченого вийшло українською мовою. Насамперед, це *“Сільськогосподарські спілки у Німеччині”* (СПб., 1909) і *“Про кредитні кооперації (позичково-зберігальні*

та кредитні т-ва)" (СПб., 1909). Друга книга була надрукована на кошти Благодійного товариства з видання дешевих книг. Переклад її з російської здійснив відомий український громадсько-політичний діяч, голова столичної української громади, майбутній міністр освіти часів Української держави (1918 р.) Петро Януарійович Стебницький, з яким Сергій Васильович був особисто знайомий і листувався²⁹.

Справжнім помічником Сергія Васильовича на ниві кооперації виявила себе дружина вченого - Олександра Антонівна (у дівочтві - Кононенко), яка закінчила Вищі комерційні курси у Петербурзі. О. Беретті, з яким родина Бородаєвських підтримувала дружні стосунки, запропонував їй опублікувати на сторінках "*Хроніки учреджений мелкого кредита*" поетичні твори на кооперативну тематику. Так з'явився вірш "*В единении - сила*", в якому Олександра Антонівна показала переваги кредитної кооперації, закликала селян об'єднуватися у сплоти (кооперативи)³⁰.

Набувши досвіду практичної роботи, Бородаєвський намагався передати його молоді. Він читав лекції на Вищих комерційних курсах Победінського (з 1912 р.), у Політехнічному інституті (з 1915 р.) в Петрограді. Водночас займався науковою роботою, публікувався у пресі. Усі його праці були присвячені вивченню кооперації та ролі кредиту у розвитку сільського господарства, торгівлі і дрібної промисловості. Деякі його роботи були опубліковані за кордоном - у Брюсселі та Римі³¹. В роки Першої світової війни вчений написав декілька праць про вплив війни на розвиток кооперації. Так, у 1915 р. вийшла робота "*Война, сельское хозяйство и будущие торговые договоры*", в якій Бородаєвський проаналізував стан сільського господарства країни і визначив перспективи його розвитку в роки війни.

З приходом до влади більшовиків Сергій Васильович залишив державну службу і був обраний головою Всеросійської ради з'їздів діячів середньої і дрібної промисловості та торгу. 1918 р. повертається в Україну. За часів Української держави, коли гетьман П. Скоропадський намагався залучити до уряду представників української національної демократії, Український національний союз запропонував кандидатуру Бородаєвського (поряд з А. Марголіним) на посаду міністра торгівлі, проте він не був затверджений³². Сергій Васильович став товаришем (заступником) міністра торгу і промисловості, брав участь у підготовці і підписанні міжнародних договорів України. Він входив до складу спільної українсько-німецько-австрійської комісії, що займалася питанням подовження терміну дії договору між Україною і Центральними Державами від 23 квітня 1918 р. 10 вересня того ж року такий договір був укладений. Угоди про впорядкування комунікації (залізничних перевезень), транспортування товарів (вантажів), що були складовими частинами цього договору, підписав саме Бородаєвський³³.

Коли у зв'язку з революційними подіями у Німеччині й Австро-Угорщині восени 1918 р. та поразкою цих країн у війні міжнародна ситуація змінилася і постала потреба налагоджувати відносини з країнами Антанги, український уряд вирішив, що краще це зробити через Румунію, де перебували представники зазначеного блоку. Сергій Васильович увійшов до складу спеціальної комісії для переговорів з румунською делегацією на чолі з Кондеску³⁴.

Керівництво Української держави намагалося встановити дипломатичні, дружні зв'язки з країнами, що постали на уламках Російської імперії. Так, наприкінці липня 1918 р. Сенат Фінляндії призначив доктора філософії Г.Гуммеруса повіреним у справах цієї країни у Києві, а у жовтні того ж року в.о. повіреного у справах Української держави у Гельсінкі став К.Лоський. Обидві країни виявили зацікавленість у налагодженні, перш за все, економічних зв'язків. 30 вересня 1918 р. Г.Гуммерус і С.Бородаєвський підписали угоду щодо продажу до кінця року "Товариством фінських паперових заводів" мільйона пудів паперу в Україну в обмін на 250 тисяч пудів цукру. Загальна сума "паперової угоди" сягнула 30 млн. фінських марок. Проте через поразку Німеччини у першій світовій війні, вивід її військ з території України та інші зовнішньополітичні обставини цю угоду так і не вдалося реалізувати³⁵. 5 грудня 1918 р. у Києві був укладений українсько-грузинський договір, який з боку Української держави підписав Бородаєвський, Грузинської Республіки - В.В.Тевзя³⁶.

Перебуваючи на державній службі, Сергій Васильович допомагав розвитку кооперативного руху в Україні, співпрацював з українськими кооператорами. З ініціативи Центрального українського кооперативного комітету та за підтримки Бородаєвського при Міністерстві торгу і промисловості була створена кооперативна рада, що сприяла налагодженню взаємодії між державними установами і кооперативними організаціями³⁷. Сергій Васильович не залишився осторонь і такої важливої події кооперативного життя України, як відзначення 40-річної діяльності Миколи Левитського на ниві кооперації. 30 вересня 1918 р. на урочистому засіданні Бородаєвський поздоровив ювіляра, якого він колись першим назвав "артільним батьком", відзначивши його роль у розбудові сільсько-господарської кооперації³⁸.

За часів Директорії УНР Сергій Васильович також виконував важливі урядові доручення. У січні 1919 р. з метою налагодження відносин з представниками країн Антанти до Одеси відбула урядова делегація на чолі з товаришем міністра закордонних справ А.Марголіним. До її складу входив і Бородаєвський. Його місія полягала у тому, щоб з'ясувати справу підробки українських грошей представниками Добровольчої армії. По приїзді до Одеси Сергій Васильович подав французькому військовому командуванню скаргу на дії білогвардійців. Певдовзі він був заарештований представниками Добровольчої армії і провів у в'язниці більше місяця³⁹. Після звільнення Бородаєвський брав активну участь у формуванні в Одесі національних кооперативних установ. Він організував й очолив Раду Всеукраїнського об'єднання виробничих кооперативів "Трудсоюз". Водночас читав лекції з історії кооперації в Західній Європі у місцевому Політехнічному інституті.

Проте у грудні 1919 р. Сергій Васильович змушений був смігрувати. Він виїздить до Стамбула, звідти - до Франції. У 1920-1921 рр. був членом Російської академічної групи. На замовлення українських кооператорів написав працю "Історія кооперативного руху у різних країнах" і передав її паризькому відділу Дніпросоюзу для друку. Але книга так і не вийшла у світ, хоча на той момент вона була найґрунтовнішою у світі працею з історії кооперації. У 1921-1922 рр. Бородаєвський викладав у Міжнародній академії

в Брюсселі та Російському відділі Паризького університету⁴⁰. Перебуваючи у Парижі, Сергій Васильович почав обдумувати можливість переїзду до Чехословаччини (ЧСР), де в той час гуртувалися основні сили української і російської еміграції. Він листувався зі своїми давніми знайомими по роботі у Петрограді і Києві. Його запрошували викладаги історію кооперації в Українській господарській академії (УГА) в Подєбрадах та Російському інституті сільськогосподарської кооперації у Празі. Бородаєвський обрав український заклад. У травні 1922 р. його було обрано доцентом УГА⁴¹. Проте через матеріальну скруту у вченого виникли труднощі з переїздом до Чехословаччини. У листі до Олександра Мицюка від 15 січня 1923 р. Сергій Васильович писав: *“Чекаю моєї візи та грошей. Як не пришлете до кінця січня, то я залишусь на вулиці, бо моє помешкання з 1.02. вже передано готелем комусь. Будь ласка, дошліть скоріш мені візу...”*⁴². Взимку 1923 р. Бородаєвський разом з дружиною перебирається до Праги, де і завершується географія його нелегких і непростих мандрів.

В ЧСР Сергій Васильович займався науково-педагогічною діяльністю. У 1924 р. він стає професором історії кооперації та кредитної кооперації, 1928-1931 рр. - деканом економічно-кооперативного факультету Української господарської академії⁴³. Неодноразово його кандидатуру висували на виборах ректора вузу, але він не був обраний. Тривалий час вчений очолював кафедри історії кооперації та кооперації продуцентів. Він був членом Головної редколегії академії та головою редколегії факультету. Зазначимо, що за час свого існування (до 1935 р.) УГА видала понад 20 підручників у галузі економічної науки. Три з них - *“Історія кооперативного кредиту”* (1923), *“Історія кооперації”* (1925) та *“Теорія і практика кооперативного кредиту”* (1925) - написав Бородаєвський. За оцінкою фахівців, вони належали до числа найповніших і найгрунтовніших посібників з кооперативної справи⁴⁴. УГА видавала *“Записки Української Господарської Академії в Ч.С.Р.”*, де були надруковані такі праці професора, як *“Принципи кооперативного кредиту”* (Т.1, 1927) та *“Сільськогосподарський кооперативний кредит в Чехословацькій Республіці”* (Т.2, 1929).

Дружина вченого і в еміграції прилучилася до кооперативної справи. Одразу по приїзді до ЧСР Олександра Антошівна була зарахована до академії вільною слухачкою і прослухала курс кооперативних дисциплін. Це був вимушений крок, оскільки документи про закінчення гімназії і Вищих комерційних курсів залишилися у Петрограді. Крім того, разом із Сергієм Васильовичем проживала його онука Соня, донька Василя Сергійовича, який довгий час працював у французьких колоніях та служив на флоті.

Завдяки ініціативі викладачів і студентів при академії діяли різноманітні громадські, фахові організації і кооперативи. Бородаєвський був членом Товариства поширення кооперативних знань, що згодом перетворилося на Товариство українських кооператорів. Воно видавало *“Кооперативний Альманах”* і *“Кооперативний Огляд”*. На сторінках *“Альманаху”* були надруковані такі праці вченого, як *“Важкі часи німецької кооперації”* (Кн.2, 1923) та *“XI Міжнародний кооперативний конгрес”* (Кн.3, 1925). Сергій Васильович очолював академічний осередок *“Українського товариства для Союзу Народів”*, що ставило собі за мету налагодження культурної співпраці

українців з іншими народами⁴⁵. З ініціативи студентів академії та за сприяння професора постало ощадно-позичкове товариство "Сдність", що допомагало студентській молоді здолати матеріальну скруту і поневіряння емігрантського життя⁴⁶.

Бородаєвський працював і в інших українських вищих школах. На початку 30-х рр., коли чеська влада значно скоротила фінансування українських вищих шкіл, при УГА відкрився Український технічно-господарський інститут (УТГІ), який після закриття УГА став самостійним навчальним закладом. Це була перша українська політехнічна школа із заочною формою навчання. В УТГІ Сергій Васильович викладав історію кооперації. Зусиллями вузу був виданий його підручник "Кооперативний кредит"⁴⁷. Професор працював і в Українському соціологічному інституті (колишній Інститут громадознавства, заснований М.С.Грушевським) в Празі⁴⁸.

Проте найповажнішим закладом, в якому Сергій Васильович працював з 1924 р. до кінця свого життя, був Український вільний університет у Празі. Він викладав там історію і теорію кооперації, кооперацію серед слов'ян, принципи кооперативного законодавства, споживчу кооперацію, сільськогосподарську кооперацію, кооперативний кредит, кооперативне право, цивільне право і цивільний процес, асекураційне право⁴⁹. Бородаєвський був спочатку доцентом, потім надзвичайним, а з 1928 р. звичайним професором. Наприкінці 20-х - на початку 30-х рр. входив до складу ревізійної комісії. У 1930-1932 рр. його обирали продеканом факультету права і суспільних наук. Неодноразово кандидатуру вченого висували на посаду ректора і проректора університету. Бородаєвський був головою Товариства українського студентства і професури для Ліги націй, яке було повноправним членом Міжнародної університетської федерації для Ліги Націй. За свою працю "*Les probleme economiques et la Paix*", що була написана на оголошений Міжнародною університетською федерацією конкурс, Сергій Васильович у 1928 р. отримав премію Монтагю-Бертон⁵⁰.

Перебуваючи в еміграції, Бородаєвський залишався активним діячем міжнародного кооперативного руху, брав участь у роботі закордонних фахових установ і наукових організацій. Як згадував Б.Мартос, "коли у 1924 році я і проф. С.Бородаєвський під час Всесвітнього Кооперативного Конгресу зробили з допомогою інж. Д.Андрієвського невеличку виставку праці Кооперативного відділу Екон.-Коопер. Факультету Академії (УГА - В.В.) і роздали членам конгресу інформаційну брошуру французькою мовою, а потім на засіданні професорів, що викладали кооперацію на високих школах різних країн, виступили з доповіддю й поясненням, то викликало велике зацікавлення й здивування, бо подібної високої кооперативної школи ще ніде не було"⁵¹.

Сергій Васильович був одним з фундаторів Міжнародного інституту кооперативних студій, заснованого професором Шарлем Жідом у Базелі, членом Міжнародної кооперативної спілки, Міжнародного наукового інституту кооперації в Парижі, підтримував зв'язки з такими відомими діячами кооперації, як генеральний секретар Міжнародної кооперативної спілки Мей, представник Міжнародного бюро праці доктор Фоке, керівники національних кооперативних спілок Геспес, Кауфман, Крюгер, Міллер (Німеччина), Карон, Пуасон, Дюфурантель (Франція), Серві (Бельгія) та інші.

Бородаєвський, як зазначалося у звіті вченого про участь у Міжнародній кооперативній конференції (1924, Прага), використовував міжнародні кооперативні форуми для налагодження відносин з міжнародними кооперативними організаціями, інформування наукової громадськості про діяльність українських вищих шкіл⁵². Лише у 1931-1932 рр. вчений був учасником Міжнародного конгресу вивчення проблем населення у Римі, Міжнародному конгресі Університетських федерацій для Ліги Націй у Женеві, виголосив доповіді про організацію кооперативної освіти в Українському вільному університеті та Українській господарській академії на XV Міжнародному конгресі середніх класів і Міжнародному сільсько-господарському з'їзді в Празі, репрезентував УВУ на викладі Філіппо де Філіппі у Карловому університеті, влаштованому Міністерством освіти ЧСР⁵³. Неодноразово виступав з доповідями на спільних академічних засіданнях колегії професорів УВУ і представників Українського правничого товариства в ЧСР⁵⁴.

Велику роль у консолідації українства, подальшому розвитку вітчизняної науки відіграли, як відомо, Перший і Другий українські наукові з'їзди, що відбулися у 1926 і 1932 рр. в Празі. Сергій Васильович очолював економічно-кооперативну підсекцію секції права і суспільних наук Першого з'їзду⁵⁵. У квітні 1926 р. від імені оргбюро з'їзду Бородаєвський надіслав листа неодмінному секретарю УАН А.Кримському з пропозицією взяти участь у роботі наукового форуму⁵⁶. Сергій Васильович був членом організаційної комісії Другого наукового з'їзду, головою президії його Економічно-кооперативної підсекції Правничо-кооперативної секції. З'їзд проходив в аудиторіях філософського факультету Карлового університету. У форумі взяли участь провідні науковці української еміграції, серед яких такі відомі, як Д. Антонович, Л. Білецький, І. Горбачевський, Д. Дорошенко, Б. Іваницький, Р. Лашенко, Б. Мамошенко, К. Мацієвич, С. Сірополко, С. Смаль-Стоцький, Д. Чижевський, В. Щербаківський та інші. Бородаєвський виголосив дві доповіді - *"Сільськогосподарська кооперація на Радянській Україні"* і *"Кооперативне законодавство Радянської України"*⁵⁷.

Ще одним важливим напрямком діяльності вченого була участь в українських фахових організаціях, співпраця з українською пресою. Він був членом Товариства українських економістів, очолюваного В. Тимошенком. Його статті друкувалися у часописах *"Студентський вісник"*, *"Український економіст"*, *"Український інженер"*, що виходили у Чехословаччині, а також в українських виданнях *"Діло"*, *"Кооперативна республіка"* (Львів) і *"Час"* (Чернівці). Сергій Васильович підготував низку статей для Української Загальної Енциклопедії (УЗЕ або *"Книга Знання"*). Так, у розлогій для енциклопедії статті *"Кооперація"* Бородаєвський охарактеризував розвиток усіх видів кооперації та кооперативних об'єднань в Україні⁵⁸. Вчений брав участь у розбудові Українського національного музею-архіву (УНМА). З 1927 р. він входив до Наукової колегії УНМА на чолі з С. Шелухіним. Сергій Васильович здійснював наукову експертизу матеріалів з історії економіки та кооперативного руху, що надходили до музею. До складу Наукової колегії входили такі відомі вчені, як Л. Білецький, В. Петрів, В. Приходько, С. Русова, В. Січинський⁵⁹.

Бородаєвський залишив велику наукову спадщину. Його науковий доробок складає близько 50 великих наукових праць, з-поміж яких виділяється ґрунтовна робота *"Історія кооперації"*, в якій подано порівняльний аналіз розвитку кооперації у більш, ніж 40 країнах світу. Знання європейських мов дало вченому можливість порівняти кооперативне законодавство й організаційний досвід кооперативних установ багатьох країн. Окремі розділи присвячені розвитку кооперативного руху в Америці, Азії й Африці та міжнародним кооперативним організаціям. Як зазначив у рецензії на книгу О.Мицюк, вона є *"не тільки новою і єдиною в своїм роді в українській економічній літературі, але доки ще не маючи прикладу і в світовій кооперативній літературі"*⁶⁰. Вчений є автором понад 500 фахових статей, написаних українською, російською, чеською, англійською, іспанською, італійською, німецькою, французькою та іншими мовами, що були опубліковані у 85 друкованих органах кооперативної преси 22 країн⁶¹. Про міжнародне визнання багаторічної плідної діяльності Бородаєвського на ниві кооперації свідчить те, що у 1940 р. з нагоди 70-ліття вченого у багатьох журналах був надрукований його життєпис.

Помер Сергій Васильович 1942 р. у Празі. Його дружина Олександра Антонівна у листі до свого онука Серґа від 23 липня 1948 р. так описує смерть свого чоловіка і його діда: *"Во время войны он вошел в нашу комнату без света. Он хотел что-то взять из ниши под окном, но не заметил, что внутреннее окно (у нас были двойные рамы) было открыто. Когда он выпрямился, то стукнулся головой об угол окна, да так сильно, что лопнула крупная артерия мозга, и после шести дней невыносимых мучений он умер. 2 февраля 1942 г. он был похоронен в Праге, на кладбище "Olshany", могила №167"*⁶².

Отже, все своє життя Сергій Васильович Бородаєвський присвятив самовідданому служінню народу, розвитку української науки і культури, економічному і політичному відродженню України. Його праці з історії світового і вітчизняного кооперативного руху є актуальними і затребуваними і понині. Перспективними, на наш погляд, є дослідження наукового доробку вченого, зокрема еміграційного періоду, особливо про розвиток кооперації у Чехословаччині, його участь у міжнародних фахових організаціях, складання бібліографії праць відомого кооператора.

¹Витанович І. Історія українського кооперативного руху. - Нью-Йорк, 1964. - С.578.

²Там само; Винар Б. Матеріали до історії економічних дослідів на еміграції (1919-1964). - Мюнхен, 1965.

³Див.: Корелін А.П. Сельскохозяйственный кредит в России в конце XIX - начале XX в. - М., 1988; Файн Л.Е. Отечественная кооперация: исторический опыт. - Иваново, 1994.

⁴Див. іменний покажчик до кн.: Туган-Барановский М.И. Социальные основы кооперации. - М., 1989. - С.477.

⁵Власенко В.М. Видатний український кооператор // Наука і суспільство. - К., 1995. - №5-6. - С.11-13; Він же. Сергій Бородаєвський (1870-1942) // Українські кооператори. Історичні нариси. - Кн.1. - Львів, 1999. - С.201-210; Він же. До біографії С.В.Бородаєвського // Сумська старовина. - 1999. - №№V-VI. - С.70-74; Він же. Історик кооперації. До 135-річчя від дня народження Сергія Бородаєвського // Земляки. Альманах Сумського земляцтва у Києві. - К., 2005. - Вип.2. - С.102-105.

⁶Бородаєвський // УСЕ Універсальний словник енциклопедія. - К., 2003. - С.162; Марочко В.І. Бородаєвський // Енциклопедія історії України. - Т.1. - К., 2003. - С.351; Власенко В.М.

- Бородаєвський // Сумщина в іменах: Енциклопедичний довідник. - Суми, 2003. - С.61; *Він же*. Бородаєвський // Енциклопедія Сучасної України. - Т.3. - К., 2004. - С.358.
- ⁷Державний архів Сумської області (далі - ДАСО). - Ф.523. - Оп.1. - Спр.66. - Арк.31-32, 36.
- ⁸Там само. - Арк.46.
- ⁹Там само. - ФР.715. - Оп.1. - Спр.561. - Арк.21-22.
- ¹⁰Центральний державний архів вищих органів влади та державного управління України (далі - ЦДАВОВУ). - Ф.3859. - Оп.1. - Спр.230. - Арк.150.
- ¹¹Кредит. Свод трудов местных комитетов о нуждах сельскохозяйственной промышленности. - СПб., 1904; Кооперации. Свод трудов местных комитетов о нуждах сельскохозяйственной промышленности. - СПб., 1904.
- ¹²Інститут рукопису Національної Бібліотеки України ім.В.Вернадського НАН України (далі - ІР НБУВ). - Ф.1. - Спр.26729. - Арк.1.
- ¹³*Бородаєвський С.* Открытое письмо моим доброжелателям // Хроника учреждений мелкого кредита. - 1910. - №5. - С.71.
- ¹⁴*Хейсин М.* История Петроградского (б. С.-Петербургского) Отделения Комитета о сельских ссудо-сберегательных и промышленных товариществах // Вестник кооперации. - 1915. - Кн.8. - С.88.
- ¹⁵Отчет о деятельности Отделения Комитета о сельских ссудо-сберегательных и промышленных товариществах, его 3-х отделов и книжного склада за 1915 г. // там же. - 1916. - Кн.5. - С.99.
- ¹⁶Краткие сведения о деятельности I отдела в 1909 г. // там же. - 1910. - Кн.2. - С.152.
- ¹⁷*Бородаєвський С.В.* Международный конгресс по народному кредиту в Париже. - СПб., 1901. - С.2, 82.
- ¹⁸*Он же.* Областные управления и кооперация в Австрии // Вестник кооперации. - 1909. - Кн.1. - С.72-84.
- ¹⁹*Он же.* Памяти Гааса // Вестник мелкого кредита. - 1913. - №13. - С.431-433.
- ²⁰*Он же.* Австрийское правительство и ремесленная промышленность // Хроника учреждений мелкого кредита. - 1909. - №5. - С.118-119; *С.Б-ский.* Как действуют товарищества по продаже яиц в Германии // там же. - №6. - С.134; *С.Б.* Кооперативные съезды в Германии и Австрии // там же. - №7. - С.155.
- ²¹*Витанович І.* Вказ. праця. - С.169.
- ²²Вниманию кооператоров // Вестник мелкого кредита. - 1913. - №11. - С.421-422.
- ²³Труды съезда деятелей по мелкому кредиту в С.-Петербурге в 1907 г. / Под ред. *С.В.Бородаєвского.* - СПб., 1907. - С.10.
- ²⁴Первый Всероссийский съезд представителей кооперативных учреждений в Москве 16-21 апреля 1908 г. Труды. - М., 1908. - С.6, 26-30.
- ²⁵Труды Первого Всероссийского съезда деятелей по мелкому кредиту и сельскохозяйственной кооперации в С.-Петербурге 11-16 марта 1912 г. - СПб., 1912. - С.256-261; *В-он Л.* Всероссийский кооперативный съезд в Петербурге. - К., 1912. - С.5-6, 14, 26, 35.
- ²⁶*Хижняков В.В.* Съезд деятелей по кустарной промышленности. III секция. Кредит и кооперация // Земское Дело. - СПб., 1910. - №6. - С.468-469.
- ²⁷*Бородаєвський С.В.* Кооперация, земство и кустарная промышленность. - СПб., 1913. - С.22-23, 27-28; *Е.О.* Всероссийский кустарный съезд // Хуторянин. - Полтава, 1913. - №13. - С.476; *Меркулов А.* Кооперативное движение в России. Вопросы кооперации на Третьем Всероссийском кустарном съезде // Вестник кооперации. - 1913. - Кн.4. - С.71.
- ²⁸*Животко А.* Історія української преси. - Мюнхен, 1989-1990. - С.192.
- ²⁹ІР НБУВ. - Ф.ІІІ. - Спр.51966. - Арк.1; Спр.51967. - Арк.1.
- ³⁰Хроника учреждений мелкого кредита. - 1910. - №1. - С.1-2.
- ³¹La petit credit en Russie. - Врux., 1908; La cooperation en Russie. - Roma, 1914.
- ³²*Дорошенко Д.* Історія України 1917-1923 рр. - Т.ІІ. Українська Гетьманська Держава 1918 року. - К., 2002. - С.272; *Чикаленко Євген.* Щоденник (1918-1919). У 2-х т.: Документально-художнє видання. - К., 2004. - Т.2. - С.134, 139.
- ³³Там само. - С.211, 316.
- ³⁴Там само. - С.143.
- ³⁵*Матвієнко В.* Українсько-фінські відносини у 1918-1921 рр. // Київська старовина. - 2001. - №6. - С.98-99.
- ³⁶*Дорошенко Д.* Вказ. праця. - С.318, 320.
- ³⁷*Витанович І.* Вказ. праця. - С.211.
- ³⁸ЛХХХ юбилей кооператора Левитского // Луч. - Суми, 1918. - 2 октября. - С.2.
- ³⁹*Марголин А.* Украина и политика Антанты // Революция на Украине по мемуарам белых. - М.-Л., 1930. - С.377, 383-384.
- ⁴⁰ЦДАВОВУ. - Ф.3859. - Оп.1. - Спр.230. - Арк.150.

- ⁴¹ Там само. - Ф.3795. - Оп.1. - Спр.1. - Арк.55.
- ⁴² Там само. - Спр.432. - Арк.5.
- ⁴³ Там само. - Спр.128. - Арк.151.
- ⁴⁴ *Винар Б.* Вказ. праця. - С.23.
- ⁴⁵ *Наріжний С.* Українська еміграція. - Ч.1. Культурна праця української еміграції між двома світовими війнами. - Прага, 1942. - С.261-262.
- ⁴⁶ Опадно-позичкове товариство "Єдність" // Кооперативний Альманах. - Подєбради, 1923. - Кн.1. - С.63; Українська Господарська Академія в Ч.С.Р. 1922-1935. - Нью-Йорк, 1959. - С.113.
- ⁴⁷ *Винар Б.* Вказ. праця. - С.26.
- ⁴⁸ *Троцинський В.* Український соціологічний інститут у Празі: організація і наукова праця (1924-1932) // Українська діаспора. - 1992. - Ч.2. - С.143; *Волович В.* Післямова // *Шаповал М.* Соціологія українського відродження. - К., 1994. - С.43.
- ⁴⁹ *Український В.* Університет в Празі в роках 1921-1926. - Прага, 1927. - С.166, 171, 214; ЦДАВОВУ. - Ф.3859. - Оп.1. - Спр.300. - Арк.166.
- ⁵⁰ ЦДАВОВУ. - Ф.3795. - Оп.1. - Спр.432. - Арк.62.
- ⁵¹ *Мартос Б.* Економічно-кооперативний факультет УГА // Українська господарська академія в Ч.С.Р. Подєбради, 1922-1935 і Український технічно-господарський інститут. Подєбради-Регенсбург-Мюнхен, 1932-1972. - Нью-Йорк, 1972. - С.66.
- ⁵² ЦДАВОВУ. - Ф.3795. - Оп.1. - Спр.320. - Арк.128.
- ⁵³ Там само. - Ф.3859. - Оп.1. - Спр.140. - Арк.160-161, 189, 192.
- ⁵⁴ Там само. - Арк.206.
- ⁵⁵ Там само. - Ф.3795. - Оп.1. - Спр.432. - Арк.37.
- ⁵⁶ Р НБУВ. - Ф.І. - Спр.26729. - Арк.23в.
- ⁵⁷ ЦДАВОВУ. - Ф.3859. - Оп.1. - Спр.140. - Арк.190.
- ⁵⁸ Книга Знання. - Львів, 1937. - С.234-237.
- ⁵⁹ ЦДАВОВУ. - Ф.4018. - Оп.1. - Спр.7. - Арк.12-13.
- ⁶⁰ Там само. - Ф.3795. - Оп.1. - Спр.432. - Арк.19.
- ⁶¹ *Витанович І.* Вказ. праця. - С.115.
- ⁶² Лист Антоніни Олександрівни Боролаєвської до свого онука Сержа Бородаєвського від 23 липня 1948 р. // З особистого архіву Віктора Ігоревича Бородаєвського.